

ארץ עמים רבים התלים המקראיים סביב הכנרת

הקדמה

בתקופת המקרא היה אגן הכנרת צומת דרכים בין־לאומי שעל חופיו התקיימו יישובים חשובים. בתקופת הברונזה הקדומה (האלף השלישי לפסה"נ) שגשגו מספר ערים, ובראשן בית ירח בפנינה הדרומית־מערבית של הכנרת (ומי יודע, אולי באותה תקופה האגם נקרא על שמה של בית ירח); בתקופות הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת ובראשית תקופת הברזל (האלף השני וראשית האלף הראשון לפסה"נ) הייתה העיר הכנענית כנרת, בצפון־מערב האגם, העיר הראשית. בתקופת ממלכת ישראל (בין המאה העשירית למאה השמינית לפסה"נ) העיר כנרת המשיכה להתקיים כעיר ישראלית (ועל שמה נקראה הימה 'ים כנרת'), כנראה יחד עם רקת השכנה לה מדרום, אך כבר 'התחרו' בהן ערים אחרות בצפון־מזרח ובמזרח הכנרת – תל בית ציידה, תל הדר ותל עין גב, שבהן ישבה, כנראה, אוכלוסייה אחרת, בעלת אוריינטציה מזרחית יותר – גשורית, או ארמית. המגע בין האוכלוסיות, בעלות התרבויות השונות, הוא שהופך אזור זה לאחד המעניינים ביותר בארץ כולה: ערבוביה של עמים וממלכות, עמם נמנים הכנענים, הגשורים, הישראלים והארמים, שלעתים נלחמו זה בזה – אך גם ידעו לחיות זה לצד זה, לשגשג ולהביא פריחה כלכלית לחבל ארץ מיוחד זה. נסייר בערים אלה, שאת חלקן המחקר המודרני מזהה בוודאות או כמעט בוודאות, והן מוזכרות במפורש במקורותינו (כמו רקת וכנרת), וחלקן טרם זוהו – או שזיהוין נתון עדיין בספק – והמידע עליהן מגיע בעיקר מן הממצא הארכאולוגי שנתגלה בהן (כמו בית ציידה [בירת ממלכת גשור, אולי העיר המקראית 'צר?'], תל הדר ותל עין גב [אפק המקראית?]). בכל האתרים – למעט בתל רקת – נערכו חפירות ארכאולוגיות בשנים האחרונות, שהעלו תוצאות מעניינות ומפתיעות אשר שינו מאוד את הידוע לנו על אופי האזור בתקופת המקרא.

ההגעה לתל רקת היא דרך שכונת קריית שמואל בעיר החדשה טבריה. הבאים מטבריה תחתית, יעלו דרך שדרות אלחדיף רחוב אוהל יעקב ורחוב אחד העם. ברחוב אחד העם נחלוף מימין על פני הכניסה למלון קלאב הוטל טבריה. נגיע לפיתול חד בכביש שלידו רחבה לא מוסדרת, שם נחנה את הרכב. הבאים מכוון צומת גולני יגיעו לרחוב השומר, משם לרחוב שמעון דהאן וממנו לרחוב אחד העם.

המסלול

תל רקת, תל כנרות,
תל בית ציידה,
תל הדר ותל עין גב.

ימת כינרת

מן הרחבה שבה חנינו יש תצפית מרהיבה על כל צפון הכנרת, על נחל רקת (ואדי אל-חמיס/עמיס) עם פרדסיו המוריקים, ובקצהו המזרחי של הנחל – חוף רקת ובו מעיינות (חלקם חמים) ונביעות תת-ימיות. גן עדן של ממש המחולק היום לרצועות חוף פרטיות (הסגורות בפני הצבור הרחב) בבעלות הכנסייה הרוסית ('גן הרוסים') והחברה הנוצרית 'ימק-א'. בולטת מכול היא הגבעה החשופה המזדקרת למרגלותינו, בינינו לבין הכנרת: זהו תל רקת המקראי, העומד כך בשימונו כנראה כבר יותר מ-2,300 שנה. ב-1926 זיהה כאן ויליאם פוקסוול אולברייט, הארכאולוג הדגול, את האתר הזה – חרבת אל-קוניטרה או תל אקלטיה, כפי שהוא נקרא בערבית – עם רקת, אחת מערי המבצר של נחלת נפתלי: 'וערי מבצר הצידיים

צר, וחמת, רקת וכנרת ואדמה והרמה וחצור ...' (יהושע יט, לה-לו). זיהוי זה מקובל ללא עוררין עד היום – על אף שלא נערכו בתל חפירות (למעט חפירת הצלה מצומצמת בתחתית הגבעה, במקום שבו עובר היום הכביש ליד החוף, שבה נתגלו שכבות מתקופת הברונזה הקדומה בלבד) – וזאת מפני שלא נתגלה עד כה בכל רחבי טבריה הקדומה אתר אחר מתקופת הברזל, היכול להתאים לרקת המקראית.

כבר חכמי התלמוד הטבריינים תהו על מיקומה של רקת זו. – מן התלמוד (הן הבבלי, מגילה ה' ע"ב-ו ע"א, ובמיוחד הירושלמי, מגילה א, א) מסתבר שגם להם היה ברור שרקת היא טבריה, והם

'מי העניק מחמאה לטבריינים?' תל רקת

תל רקת, מבט כללי

נחזור אל הרכב ונמשיך ברחוב אחד העם עוד כמה עשרות מטרים ואז נפנה ימינה בעיקול במורד הכביש לדרך עפר המביאה אותנו עד לשולי התל. מכאן נלך מרחק קצר אל ראש התל.

אף הגדילו לעשות וביקשו לזהות אותה עם פרבר טברייני קדום שכונה בתלמוד 'כיפרא', שמקומו אינו ידוע היום. חז"ל גם העניקו פירוש חביב לשם רקת: 'ולמה נקרא שמה רקת? שאפילו ריקנין שבה מליאין מצוות כרימון' (בבלי, מגילה ו' ע"א), מחמאה לא קטנה שהטבריינים נתלים בה עד היום...

ייחודו של התל הוא בכך שזהו אתר מקראי שטרם נגעה בו יד החופרים, והוא גם לא נושב וכמעט ולא נפגע בידי אדם מאז שנטשו אותו יושביו בסוף תקופת המקרא. כשנסתובב על התל נוכל להבחין שהוא זרוע חרסים מתקופות הברונזה, הברזל והפרסית. אם נגיע למקום בסתיו או בחורף כשהתל חשוף מצמחייה נוכל בנקל להבחין בראשי קירות איתנים הבנויים לרוב מאבני גוויל (אבני שדה לא מסותתות) וממעט אבנים מסותתות (רובן מבזלת). בראש התל בצדו הדרומי – כיפה בולטת, הטומנת בתוכה אולי מגדל, ומצפון לה, באזור הצפוני של פסגת התל, ניתן לדמיין את מצודת העיר שכנראה עמדה באזור זה (במזרח האזור הצפוני עומד עץ אלה, היחיד על התל, שניתן לחסות בצלו בימים חמים). חדי העין יבחינו בשפת הפסגה הצפונית מערבית בבור מלבני חפור בקרקע ולידו חרסים; זוהי 'חפירת שוד' כלומר חפירה בלתי חוקית שנעשתה בידי אלמונים בשנות התשעים של המאה העשרים (מבצעה לא אותרו). סיבוב מסביב לפסגה יגלה

יש לזכור, שבתקופת המקרא (ובעת העתיקה בכלל) שטחי יישובי הקבע היו קטנים בהרבה מהיקפם מהיום; גודלו של יישוב ממוצע הגיע ל-20-30 דונם (כמה מאות נפשות לכל היותר, על פי מכפלה ממוצעת של כ-30 נפשות לדונם). רק לעתים רחוקות, בעיקר ב-'ערים' שהתקיימו על התלים המרכזיים (כמו מגידו, חצור, וגם התלים שבמסלולנו), הגיע שטח היישוב ל-50 דונמים או יותר, עם אוכלוסייה של כמה אלפים בודדים (אך גם בערים אלו רוב השטח

<

שיושבי העיר ניצלו גם את מדרונות התל התלולים לבניית בתים שנתמכו בעזרת קירות וטרסות. ניתן להעריך שגודל העיר הגיע לכדי כמה עשרות דונמים.

התצפיות המרהיבות מן התל לכל עבר עוזרות לנו להבין למה גבעה זו נבחרה למקום יישוב (עוד בתקופת הברונזה הקדומה, באלף השלישי לפסה"נ): המקום נישא מעל פני סביבתו (מלבד בצד המערבי) ולכן קל להגן עליו, ובקרבת התל נובעים המעינות שעל חוף הכנרת. יש להניח, שאם האתר ייחפר בעתיד ימצא כאן ממצא בעל ערך רב. כיום קיימות תכניות לסלילת כביש בנחל רקת ולבניית שכונות מגורים שישתרעו לאורך המדרון מדרום לתל וממערב לו (אם כי התל עצמו, כמובן, מתוכנן להישאר מחוץ לכל תכנית בנייה כשטח ציבורי פתוח החוצץ בין השכונות לבין הכנרת). ייתכן שבמסגרת הפיתוח האזורי גם התל עצמו ייחפר. האם טוב הדבר? קיימות דעות שונות בעניין, אך יש הסבורים שטוב יהיה אם יישארו כמה תלים כאלה למחקר הדורות הבאים שבידיהם יהיו, אולי, אמצעים משוכללים יותר לחקירת העבר מאלה שברשותנו.

כנראה יועד לבנייה ציבורית-ממלכתית, ולכן אפשר שגם בהן חיו רק מאות בודדות של יושבי קבע). מאידך, בפריפריה היו כפרים קטנים רבים, שבהם גרה רוב אוכלוסיית הממלכה.

נחזור אל הרכב ונחזור בדרך שבה באנו לעבר כביש 90. לחלופין ניתן להמשיך בשביל העבר למטה לטבריה תחתית ומשם לכביש 90. נמשיך צפונה דרך בקעת גינוסר לעבר פינתה הצפונית-מערבית של הכנרת. שם נמצא התל המקראי החשוב ביותר לחופי האגם, הלא הוא תל כנרות. לאחר שעוברים את הפנייה ימינה למתקן המוביל הארצי של מקורות, 'אתר ספיר', הכביש עולה ובסוף העלייה מצד ימין יש לרדת מן הכביש ולחנות ברחבת חניה קטנה הנמצאת ליד ראשיתו של כביש אספלט צר העולה לכיוון דרום. שימו לב לכך שבשטח התל שטחים מגודרים שאליהם אסורה הכניסה.

מה בין כנרת, כינור ושיזף? תל כנרות - כנרת העתיקה

נצעד לאורך כביש האספלט הפנימי לכיוון דרום, ועד מהרה נבחין מימינו, למרגלות הכיפה הצפונית של הפסגה, בשרידי חפירה ארכאולוגית שנעשתה בידי משלחת גרמנית עוד לפני מלחמת העולם השנייה. עם פרוץ המלחמה עזבו הגרמנים. למרבה הצער דו"חות החפירה שלהם לא פורסמו מעולם משום שמשמכי החפירה הושמדו באחת מהפצצות בעלות הברית בגרמניה ומאז השטח נשאר מוזנח. נמשיך מעט בכביש, ונגיע לתחנה הראשונה בסיוורנו בתל – שטח חפירות הנמצא סמוך לכביש, מימינו. על ההיסטוריה המיוחדת של האתר כולו נספר כשנגיע לראש התל. בינתיים נתרשם כאן משרידי שער העיר כנרת הקדומה. כשאנו עומדים על הכביש ומפנים מבטנו מערבה אל שטח החפירות ניתן לראות את חלקו הדרומי של השער, שהיה בעל שני תאים.

מה שחשוף לפנינו הוא התא הדרומי, ומימינו – חלק מן הרחבה הפנימית המרוצפת של השער (התא הצפוני שטרם נחשף קבור מתחת לאדמה מימין). יש לזכור, שכמו ברוב התלים, גם כאן אלה אבני מסד המבנה, ובימי קדם מסד זה נשא על גבו נדבכי לבנים רבים שהתרוממו כלפי מעלה לגובה רב.

בית השער בתל כנרות

בארכיטקטורת הביצורים של העת העתיקה משולב השער בבית שבו תאים או חדרים ששימשו את משמר השער וכן לאחסנת מזון ולמטרות נוספות.

כעת נעלה מימין (צפון) לשער, ונפנה את מבטנו דרומה. מדרום לשער, סמוך לו, נחשף מבנה מוארך בעל שלושה מרחבים: זהו מבנה מחסנים ציבורי שבנו תושבי העיר בקרבת השער. הן השער והן המחסן הגדול חוזקו ועברו שימור חלקי בשנים האחרונות. אלו הם שרידי עיר ישראלית, שכנראה נבנתה כאן בימי הפריחה של ממלכת ישראל באזור, בסופה של המאה התשיעית או בראשית המאה השמינית לפסה"נ, בימי המלכים יואש וירבעם השני. באותה תקופה גברה ממלכת ישראל על ממלכת ארם, הרחיבה וחזקה את אחיזתה בצפון. אך העיר לא האריכה ימים משום שכבר במאה השמינית לפסה"נ (בשנת 733/732 לפסה"נ) עלה עליה תגלת פלאסר השלישי מלך אשור והחריבה – חורבן שילווח אותנו גם באתרים הבאים שנבקר בהם.

כעת נעלה לעבר שפת התל המערבית אשר מימין (מצפון) ומתחת לפסגה. בדרכנו נראה עץ שיזף הבולט בשטח, ומאחוריו (ממערב לו) שטח חפירות נוסף. כאן, נחפר בשנות השמונים של המאה העשרים **חתך** בתל שכוונו מזרח-מערב, אשר חשף את חומת העיר שרוחבה כ־11 מ' (!) מזמן שיא פריחתה של העיר במאה האחת עשרה לפסה"נ היא ראשית תקופת הברזל (זו החומה הרחבה ביותר שנתגלה בארץ מתקופה זו. היא הקיפה את כל המדרון המזרחי וירדה מאן עד כמעט לכנרת). כן נתגלו כאן שרידי מבנה (שכיום בקושי ניתן לזהותו, בנקודה הנמוכה ביותר בחלק המזרחי של החתך) מראשית ימי העיר בתקופת הברונזה הקדומה 2 (בערך משנת 2,800 לפסה"נ), וגם חלק מן החומה של המאות התשיעית-שמינית לפסה"נ שהקיפה רק את פסגת התל ונבנתה על גבי תוואי החומה הקדומה יותר, אך צומצם רוחבה לכדי מחצית עובי החומה המקורי.

בחפירות ארכאולוגיות נוהגים החופרים להשתמש בשתי שיטות חפירה עיקריות: שיטת החפירה הנרחבת, הפותחת שטחים גדולים יחסית על מנת לחשוף מכלולי בנייה שלמים ונרחבים ככל האפשר; ושיטת החתך, שבה נערך מעין ניתוח ארכאולוגי בשטח צר אך עמוק ככל האפשר, על מנת לתת תמונה לעומק התל בכל שכבותיו. בשיטת החתך אין חשיפה נרחבת ומתגלים פחות ממצאים, אך מתקבל מידע סטרטיגרפי (כלומר מידע על ריבוד השכבות ההיסטוריות השונות בתל) הנותן לעתים תמונה מלאה של תולדות התל עוד לפני חשיפתו הנרחבת.

מעץ השיזף נעלה בשביל צר אל הכיפה הדרומית בפסגת התל, ממנה יש תצפית נהדרת על בקעת גינוסר, הרי הגליל התחתון והעליון, הגולן וכמובן על כל ימת הכנרת הפרושה כאן לפנינו. נשב כאן ונשמע מעט על תולדות חקירת האתר.

כבר בשנות העשרים של המאה העשרים זיהו הארכאולוג האמריקני ויליאם פוקסוול אולברייט (הוא אשר זיהה את רקת בתל שביקרנו בו לפני כן) והארכאולוג הגרמני גוסטב דלמן כאן, בח'רבת אל-עורימה (שמו הערבי של התל) את העיר כנרת, המוזכרת ברשימת ערי המבצר לאחר רקת (יהושע יט, לה; לאחרונה, בעקבות סקר ארכאולוגי שנערך ברמת כורזים, זוהתה העיר 'אדמה' המופיעה באותה רשימה אחרי כנרת, עם תל נס ליד ראש פינה). אך זאת יש לדעת: דומה כי 'ים כנרת', הנקרא כך כבר בתקופת המקרא (במדבר לד, יא: 'על כתף ים כנרת קדמה'), קרוי על שם העיר כנרת, ולא ההפך.

מבנה המחסנים בתל רקת

מה מקור השם 'כנרת'? כפי שהראה מנדל נון, חוקר הכנרת, טעות היא להניח שמקור השם בדמיון, לכאורה, עם כלי הכינור. חכמי התלמוד (במאמרם המצוטט כאן בגוף הטקסט) לא התכוונו לכלי הכינור (עץ אלא לצמח הכינרי השיזף?) ודבריהם כלל אינם עוסקים בימה אלא בעיר. יתירה מזו – דמות הכינור המקראי כלל אינה דומה לצורת הכנרת. עורך הסוגיה התלמודית כנראה טעה וחשב שפירוש המונח 'כינרי' הוא כינור ולכן הוסיף את המילה 'כקלא' ('כקול'). היום סבורים החוקרים, שהשם כנרת, שניתן לעיר הכנענית שהתפתחה כאן, קשור בפולחנה של האלה כנרת, בת זוגו של כינר המופיע בפנתיאון הכנעני של העיר אוגריט; אפשר גם שמשמעות השם נוגעת לפולחן הקשור בכל זאת לנגינה בכינור, כלי שהיה בשימוש במקדשי קדם.

בכל תקופה ותקופה אנו מוצאים שהימה נקראה על שם העיר הגדולה שהייתה לחופיה (ומכאן השם 'ים גינוסר' בתקופת הבית השני בפי יוסף בן מתתיהו, או השם 'ים טיבריה' בפי הערבים באלף השנים האחרונות). גם חכמי התלמוד שדנו על **מקור השם 'כנרת'** התייחסו לשם העיר ולא לשם הימה: 'ולמה נקרא שמה (של העיר) כנרת? משום דמתיקי פירהא [כקלא] דכינרי ('משום שמתוקים פרותיה [כקול] הכינור') מגילה ו ע"א.

החל משנות השלושים של המאה העשרים נערכו בתל חפירות בחסות הכנסייה גרמנית (בעלת השטח) ומוסדות אקדמיים שונים מאירופה. החל משנות השמונים החלה משלחת בראשות הארכאולוג הגרמני הנודע פולקמר פריץ לחפור בתל, וממשיכי דרכו, משלחת משותפת גרמנית-הולנדית-שוויצרית-פינית בראשות סטפן מונגר, יורגן זנגברג ויוהאן פקלה ממשיכים עד היום (2009) בחקר התל. החפירות הניבו ממצאים רבים מתקופות שונות, החל מתקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה ההלניסטית, פרק זמן של כ־3,000 שנה. היו גם הפתעות לא מעטות: הגדולה שבהן היא ללא ספק עובדת קיומה של עיר כנענית גדולה בשטח של כ־100 דונמים, שבמאה האחת עשרה לפסה"נ (היא ראשית תקופת הברזל, תקופת יהושע והשופטים) השתרעה על פני כל הגבעה, מחוף הכנרת ועד לפסגה שאנו עומדים עליה (כולל לפחות חלק מן המדרון הדרומי של הגבעה, התפוס היום ברובו על ידי מתקן המוביל הארצי). בכל מקום שבו חפרו הארכאולוגים במדרון התל לכיוון הכנרת, מצאו היישר מתחת לפני השטח שרידי יישוב זה, שהחומה הרחבה שנתגלתה לראשונה בראש הגבעה הקיפה אותה. עד לאחרונה היה מקובל לחשוב שהכנענים, שרבות מעריהם (כגון חצור) נחרבו – אולי על ידי שבטי ישראל – לא הצליחו להתאושש באזור זה. והנה מתברר, שבזמן שבחצור הגדולה הייתה התיישבות ענייה, בכנרת פרחו ושגשגה עיר גדולה, שהאפילה על כל יישובי הגליל המזרחי וכנראה שלטה פוליטית על האזור כולו (בהמשך נבקר בתל הדר שאולי שימש אז מעין שלוחה של העיר בחוף המזרחי של הימה). מי היו תושבי העיר בתקופה זו, שקדמה לגיבוש הממלכות גשור, ארם וישראל? האם היו אלה כנענים פליטי העיר חצור שנחרבה? או שמא אוכלוסייה מקומית פרוטו (כלומר, קדם) גשורית או ארמית, שמקורה ממזרח לאגם? ואולי כבר אז גרו בעיר מהגרים שזה מקרוב באו, מתנחלי השבט הישראלי נפתלי – כפי שנרמז מהזכרת שם העיר בספר יהושע? אלה שאלות העולות מן הממצא המפתיע, שטרם ניתנה עליהן תשובה; בין הממצאים הקטנים שנחשפו באתר נמצאו כלי חרס רבים, חפצי פולחן, חותמות וטביעות חותם – כולל טביעת עקב ייחודית על ידית פיטס (כלי אגירה גדול), פסלוני ברונזה, עצמות בעלי חיים ועוד.

הממצאים הללו מלמדים שעל התרבות במקום, שמאפייניה הם בעיקר כנעניים, השפיעו תרבויות סוריה מצפון ופניקיה ממערב. יש הסוברים שהסיבה המרכזית לפריחתה של העיר באותה תקופה הייתה התפקיד שמילאה בסחר נחושת וברונזה שעבר דרך עמק הירדן בזמן שהסחר הבין־לאומי בהם באגן הים התיכון ירד (בבדיקות שנערכו בכרי דשא הישנה, למרגלות התל נמצאו גם מטילים שלמים מברונזה שתוארכו לתקופה זו). אך עדיין רב הנסתר על הגלוי, ורק המשך החפירות באתר, המתוכננות לטווח ארוך, ישפוך אור נוסף על אתר חידתי זה.

מן הפסגה הדרומית נרד חזרה לכיוון השער. לפני שנרד נתרשם משרידי המבנים מתקופת הברזל שנחשפו כאן, באזור האקרופוליס של העיר הישראלית, מן המאה השמינית לפסה"נ (מצב השתמרותם אינו טוב). כאן נמצאו קערית תמרוקים מעוטרת בדמות אריה בעל פה פעור, מחרשה שלמה מברזל, ושלושה אוסטרקונים (חרסים עם כתובות) שעל אחד מהם היה כתוב 'כד השער ...'.

נרד בזהירות חזרה לכביש הפנימי (המוביל למתקן סגור, ללא מוצא) ואתו נצא חזרה לרכב בדרך שבאנו. מכאן ניסע צפונה לצומת כפר נחום. בצומת נפנה ימינה לכביש 87, וניסע מזרחה לאורך חופו הצפוני של הכנרת. נעבור את טבחה ואת כפר נחום, נחצה את הירדן על גשר אריק אל עמק הבטיחה (בקעת בית ציידה) ובפנייה הראשונה שמאלה לכביש 888 נפנה (בעקבות השילוט) לעבר שמורת הטבע ופארק קק"ל 'פארק הירדן'. בפארק נמצא אתר ביקורנו הבא – תל בית ציידה. ניכנס דרך השער נפנה בפנייה הראשונה שמאלה ולאחר נסיעה קצרה נגיע למרגלות התל. במרגלות התל רחבת חנייה ומבנה שירותים.

בירת ממלכת גשור המקראית? בית ציידה

החפירות בבית ציידה הנזכרת בברית החדשה כמקום מושבם של פטרוס, אנדריי ופיליפוס, תלמידי ישו, נערכות מאז 1987, על ידי משלחת המורכבת ממוסדות אקדמיים רבים בראשות הארכאולוג הישראלי רמי ערב וריצ'רד פרוינד מאוניברסיטת נברסקה בארה"ב (על חשיבותה של בית ציידה בנצרות נוכל לקרוא במסלול 'ללכת על המים'). שלט המוצב לצד רחבת החניה, למרגלות השביל העולה לתל, מספר בקיצור את תולדות המקום, מלווה באיורים עם שחזורי נוף הסביבה וכמה מן הממצאים הבולטים שנתגלו בחפירות. את האתר, ששטחו כ־80 דונם ונודע בעבר בשם 'א־תל', זיהה עם בית ציידה, עוד ב־1838, החוקר האמריקני אדוארד רובינסון, ואולם מאז ניטש ויכוח במחקר (הקיים במידה מסוימת עד היום) האם אכן היה הכפר הדייגים בית ציידה כאן, במרחק מן הכנרת או שמא יש לזהותו בח'ירבת אל-ערג', היא 'בית הבק' הנמצאת על חוף הכנרת מצפון לנו. לאחר למעלה מעשרים שנות מחקר משוכנעים חופרי האתר בצדקתם ומסבירים שבמאה הראשונה לסה"נ בקעת הבטיחה, המצויה בינינו לבין הכנרת, הייתה מוצפת במים וקו החוף הגיע עד למרגלות התל, ורק במאה השלישית לסה"נ נסוג קו החוף דרומה למקומו הנוכחי. למעשה, מטרותן המקורית של החפירות הייתה לחשוף את בית ציידה של ימי הבית השני (שפיליפוס בן הורדוס הפך אותה בהמאה הראשונה לסה"נ לפוליס היוונית 'יוליאס'). אמנם נחשפו בחפירות ממצאים נאים מתקופה זו, כולל שרידי מקדש שכנראה נבנה לכבודה של יוליה אשת הקיסר אוגוסטוס (שעל שמה נקראה העיר 'יוליאס') ושרידי מבנים שכנראה גרו בהם דייגים, אך נכונה למשלחת הפתעה גדולה שלא ציפו לה: מתברר, שעיקר השרידים בתל הם של עיר מלוכה, בעלת ביצורים אדירים ומבנים ממלכתיים, מתקופת הברזל (המאות העשירית - שמינית לפסה"נ). החופרים סבורים שכאן עמדה עיר בירה של ממלכה מקראית, שעד לאחרונה הייתה מוכרת היטב מן התנ"ך, אך הרבה פחות מכך במציאות הארכאולוגית, הלא היא ממלכת גשור. דומה, שמזרח הכנרת ומערב הגולן היו תחת שלטונה של ממלכה קדומה זו כבר בתקופת הברונזה המאוחרת (גשור מזכרת, כנראה, בכתבי אל-עמרנה במאה הארבע עשרה לפסה"נ), ובמאה העשירית לפסה"נ, במקביל לממלכות דוד ושלמה (שמידת עצמתן נתונה היום לוויכוח נוקב במחקר), כבר פרח ממלכה זו ושגשגה באזור זה. תלמי בן עמיהוד היה מלך גשור בתקופת דוד (שמואל ב ג, יג, לז); דוד נשא את בתו של תלמי, מעכה, לאישה (שמואל ב ג, ג), ובנם אבשלום שרצח את אמנון אחיו – נמלט לגשור (אולי לאתר זה?), שהה בה שלוש שנים ואולי אף התחתן בה. אבשלום מעיד על עצמו כי בילה כאן בנעימים: 'למה באתי מגשור, טוב לי עוד אני שם...' (שמואל ב ג, יג, לז-לח; יד, לב; טו, ח). על פי הממצא שנחשף בתל, העיר שנבנתה כאן במאה העשירית לפסה"נ הגיעה לשיא פריחתה במאות התשיעית-שמינית לפסה"נ, כנראה כעיר ארמית (אולי חלק מהזמן תחת שלטון ישראל), במקביל לפריחת ממלכת ישראל, זאת עד לחורבנה על ידי תגלת פלאסר השלישי מלך אשור ב־732/733 לפסה"נ. מה היה שם העיר שהתקיימה כאן? שמה של בירת ממלכת גשור אינו מוזכר במקורות, אך החופר רמי ערב מציע פתרון מעניין לשאלה: ברשימת ערי המבצר של שבט נפתלי נזכרות 'וערי מבצר הציידים צר, וחמת, רקת וכנרת. ואדמה והרמה וחצור...' (יהושע יט, לה-לו). השמות 'הציידים צר' אינם מוכרים ורבים (כולל חכמי התלמוד בטבריה) ניסו לזהותם עם אתרים בגליל, ללא הצלחה יתירה. לדעת

ערב, פירוש המילה 'הצידיים' הוא 'דייגים' (בארמית) והפסוק מונה את שמות ערי הדייגים אשר מסביב לכנרת; 'צר' (או אולי, 'צד') היא הראשונה שבהן, ואחריה נמנות חמת, רקת וכנרת. השם 'צר' או 'צד' מתאים לעיר שלפנינו, ואולי ממנו התפתח השם המאוחר 'בית ציידה'.

כעת, לאחר שלמדנו על תולדות האתר ועל אתגרי המחקר סביבו, נעלה ונבקר בשרידי. אל ראש התל עולה שביל מוסדר. כאשר אנו עולים בו נוכל לראות קטע מחומת העיר הצפונית מתקופת הברזל. השביל פונה פנייה חדה שמאלה (דרומה), חוצה את תוואי החומה ומעלה אותנו בבת אחת לראש התל המוארך. השביל עובר בדרכו דרומה ליד שרידי מבנים אחדים שנחשפו בראש התל, שזמנם מן התקופה ההלניסטית-הרומית הקדומה (תקופת הבית השני). שניים מהם עברו שימור חלקי ומוצגים לידם שלטים עם מידע בסיסי ושחזורים: 'בית הכורם' – הקרוי כך משום שנמצא בו מרתף עם קנקני יין, ו'בית הדייג' – קיבל את שמו מכילי דיג (משקולות עופרת, חכות ומחטים) שנתגלו בו.

לאחר בית הדיג ממשיך השביל דרומה עד לרחבת תצפית חדשה, עם שילוט הנושא פסוקים מן התנ"ך, מהברית החדשה ופסקאות מן התלמוד אודות הכנרת ואתריה; הרחבה משמשת גם אתר תפילה לקבוצות של צליינים נוצרים. על משמעותו

הנוצרית של האתר ראו מסלול 'ללכת על המים'. בין בית הדיג לרחבת התצפית, משמאל (ממזרח) לשביל, ממוקמת חפירה גדולה החושפת את אתרי העיר הממלכתיים מתקופת הברזל 2 (המאות העשירית-השמינית לפסה"נ). השטח טרם מוסדר לביקור (2010), והכניסה

לשטח החפירות עצמו עדיין אסורה. סמוך לבית הדיג, מדרום לו, ניתן להבחין בשרידי מבנה גדול בנוי מאבני בזלת גדולות. זהו החלק הצפוני של ארמון מתקופת הברזל (ואולי נכלל בו חדר הכס המלכותי?), הבנוי בסגנון **בית חילאני**.

הארמון נשען על חומת העיר המזרחית (שאינה נראית מהשביל). מדרום למבנה – שרידי רחבה מרוצפת ואזור השער הדרומי של הארמון, שהשתמר פחות טוב מן החלק הצפוני. מדרום לאזור שבו שער הארמון נמצאת גולת הכותרת של החפירה כולה: שרידי בית שער העיר מן המאות התשיעית-השמינית לפסה"נ.

בבית השער ארבעה תאים ארוכים ומידותיו: 35 X 17.5 מ' והוא הגדול ביותר מסוגו, שנחשף עד כה בארץ מתקופת הברזל. מיקומו של השער מצד מזרח, מעל מתלול

בית הדייג, על פי השחזור באתר

המונח **בית חילאני** מציין טיפוס של מבנה שרווח בצפון סוריה באותה תקופה. זהו מבנה רוחבי וסגור, שנבנה לרוב ליד חומת העיר והשער

בית השער בתל בית ציידה

משופע (ולא בצפון במקום שהגישה לעיר נוחה יותר) הפתיע את החופרים. קירות בית השער השתמרו לגובה מפתיע של 3 מ' ונראה כי היו בו במקור שתיים או שלש קומות (עלינו לזכור כי חלקו העליון של המבנה, שהיה בנוי לבנים, לא השתמר). גם סף השער, שנבנה אבני גזית (כלומר אבנים מסתותות) השתמר היטב ולידו אבן עצר מרכזית עגולה ששימשה לעצירת הדלתות (בדומה לשער בתל דן, בן אותו זמן). בקירות השער שולבו בעבר קורות עץ (כנראה אלון) ואלו שוחזרו באתר המקורי (אם כי בעזרת קורות עצי אורן). בתוך תאי השער וסביבם נמצאו עדויות לחורבן שפקד את המקום כנראה עם כיבושו על ידי תגלת פלאסר השלישי מלך אשור: שכבה עבה ובה חומר הלבנים שהתפוררו, כלי חרס וחומר אורגני רב (בעיקר דגנים). החופרים הותירו קטע משכבת החורבן מבלי לחפור אותו על מנת שהמבקר יוכל בעתיד להתרשם ולו חלקית מן המראה שאותו ראו החופרים כשחשפו את השער החרב. ואולם בית השער לא חדל להפתיע: בחזית השער נתגלו מגדלי הגנה חיצוניים ובפינותיהם נתגלו שתי 'במות שער' פולחניות, אחת (הצפונית) היא השלמה מסוגה שהתגלתה איפעם, עם שתי מדרגות העולות אליה. על גבי הבמה נמצאה מצבת בזלת ('אסטלה' בלשון הארכאולוגים) מנותצת ומעוטרת בתבליט מיוחד במינו המציג דמות בעלת איברים מקומרים, ראשה ראש פר והיא חמושה בפגיון. לדעת החוקר אותמר קיל, זו דמות אל הירח, שייכתן שיש לזהותו בבית ציידה עם האל הארמי הדד. בשל חשיבותה המצבה נלקחה מן האתר. מלבדה, נתגלו כאן עוד כמה מצבות ללא עיטורים, שחלקן עדיין מוצבות בשטח. בשנים האחרונות ממשיכים החופרים לחפור את מכלול בית השער הכולל שער חיצוני שממנו עולה דרך על גבי סוללה לעבר השער הפנימי בעל ארבעת התאים. שרידי בית שער קדום עוד יותר, מן המאה העשירית לפסה"נ, מצויים מתחת לרחבה שבחזית בית השער שבו עסקנו. וקטע מחומת העיר הצמודה לשער מצפון.

נחזור על עקבותינו אל חניון הרכב. זו הזדמנות לנצל את פארק הירדן למנוחה וארוחת צהריים, וליהנות מיובלי המים הנשפכים לירדן, מטחנות הקמח, רחבות הפיקניק וכמובן מערוץ הירדן עצמו - היורד כאן דרומה בשפך לעבר הכנרת (בעונות המתאימות ניתן לעשות בו רפטינג; פרטים במקום).

לאחר הביולוי במקום נשים את פנינו לכוון דרום - לעבר מזרח הכנרת, לאתרי תל הדר ותל עין גב.

נצא מפארק הירדן ימינה חזרה לכביש עמק בית ציידה, נפנה שמאלה (מזרחה) לכביש 87 עד לצומת יהודיה, וימינה (דרומה) לכביש 92 לכיוון עין גב וצמח, במקביל לחופה המזרחי של הכנרת. נחלוף על פני צומת הכביש העולה לגולן (כביש מעלה גמלא) ואחר כך על פני צומת הכניסה למושב רמות עד לצומת חוף דוגית ו'לונה גל' (על הכביש, משני כיווני הנסיעה, יש גם שלט המפנה לתל הדר, יעדנו הבא). כאן נפנה ימינה לכיוון חוף הכנרת, נעבור דרך שער הכניסה ימינה (צפונה) לכיוון חוף דוגית. יש להודיע לשומר בכניסה שכוונתנו היא לביקור בתל הדר בלבד, ולא לחניון חוף דוגית הסמוך לו, שהשהות בו היא בתשלום, לאחר כ־100 מ' נגיע לגבעה חשופה קטנה ועגולה המתרוממת כ־10 מ' מעל פני סביבתה. זהו תל הדר.

נחנה את רכבנו למרגלות התל, מצדו המזרחי. שביל נוח וקצר מעלה אותנו אל ראשו, לרחבת תצפית על החפירות ועל חוף הכנרת, הנמצא מתחתינו מצד מערב.

התל הדר, ששמו הקדום אינו ידוע לנו (שמו בערבית שייח' ח'דר), נתגלה רק לאחר מלחמת ששת הימים ונבחר בשנות השמונים של המאה העשרים כיעד לחפירה ארכאולוגית במסגרת פרויקט 'ארץ גשור' - ארכאולוגיה אזורית של תקופת המקרא בדרום הגולן, מטעם מוסדות מחקר אחדים ובראשם אוניברסיטת תל אביב, בהנהלת משה כוכבי ופרחיה בק (האתרים האחרים שנחפרו בפרויקט הם רוגם הירי, מתחם לביאה, תל סורג ותל עין גב). באתר נערכו בשנות השמונים והתשעים תשע עונות חפירה, בפיקוחה של אסתי ידין מאוניברסיטת תל אביב, אשר הניבו תוצאות מעניינות ומפתיעות.

חלקו המערבי של ראש התל טרם נחפר, ולכן הוא משמש רחבת תצפית על הסביבה וגם על חלק משטחי החפירה של התל, המגודרים בשולי הרחבה בגדר בטיחות. עוד בטרם החלו החפירות צדו את עיניי הארכאולוגים שרידיהן של שתי חומות המקיפות את התל במעגל כפול: חומה חיצונית בשולי התל וחומה פנימית במחצית גובה המדרון.

ברוב עם והדר תל הדר

מן החפירות עולה, שכבר בתקופת הברונזה המאוחרת א (המאות השש עשרה-החמש עשרה לפסה"נ) היה האתר מבוזר, כפי שמעיד מגדל עגול בקוטר 20 מ' עם קירות מסיביים (עוביים כ־3 מ') שנתגלה מתקופה זו בחלק המזרחי של פסגת התל. המגדל משולב בחומה ההיקפית הפנימית שגם היא נבנתה בתקופה זו. למגדל זה אין מקבילות בארץ ישראל ודומים לו נמצאו רק בצפון סוריה. את שרידיו המקוטעים של המגדל, יחד עם קירות נוספים בני זמנו שנחשפו בתחומי המגדל ובסביבתו בעומק רב יחסית, ניתן לראות משמאל לשביל העולה אל רחבת התצפית ממזרח, וכשמביטים מן הרחבה במבט מזרחה. על פי משה כוכבי, כבר בתקופה קדומה זו שימש האתר נמל אשר דרכו הועברו סחורות מהבשן מערבה דרך תל כנרות לעבר הגליל ועכו. כוכבי סבור כי הביצורים האדירים, שהמגדל הגדול הוא כנראה רק חלק מהם, הגנו על האתר ונמלו. לדעתו, היישוב או המצודה שהיו כאן נשלטו בידי אחת מערי המדינה הגדולות שהתחרו באזור באותה תקופה, אולי חצור בגליל או עשתרות בירת הבשן, ואולי האתר היה מעין נמל-בת של כנרת שהייתה עיר חשובה על חופו המזרחי של האגם. אפשר גם שזהו אחד היישובים בארץ 'שור' הקדומה ('ערי ארץ ג[שן]ר[י]'), ברית ערים קטנות הנזכרת מעט מאוחר יותר במאה הארבע עשרה לפסה"נ במכתבי אל-עמרנה במצרים (אם כי על פי תוצאות החפירות, במאה הארבע עשרה לפסה"נ כנראה היה האתר כאן כבר נטוש). קרוב לוודאי שעל יסודותיה של ברית ערים זו, קמה ממלכת גשור המקראית. עיר קדומה זו חרבה וננטשה עד למאה השתים עשרה לפסה"נ, בתקופת הברזל I, ואז התחדש היישוב ביתר שאת.

נמשיך לאורך הגדר המקיפה את רחבת התצפית בכיוון השעון, לעברו הדרומי של מדרון הגבעה. משמאלנו, בתצפית לכיוון דרום-מזרח, ניתן להבחין בשרידי מבני מגורים מתקופת הברזל II (המאות התשיעית-השמינית לפסה"נ) הנשענים מאחוריהם על חומה, היא החומה ההיקפית הפנימית של העיר שהייתה בשימוש גם בתקופת הברזל. מימין (ממערב) להם ניתן לראות את שטח החפירות העיקרי של התל, על המדרון הדרומי, שבו נחשפו מבני צבור מן המאה האחת עשרה (או המאה העשירית) לפסה"נ, שנשענו על החומה ההיקפית. אנו יכולים לראות בית עמודים בעל שלושה מרחבים מקבילים ומרחב אחורי הניצב להם, ומימינו (ממערב) מבנה איתן נוסף המורכב מחדרים רבועים.

מבנה העמודים בתל הדר

בשני המבנים נעשו פעולות שימור לחיזוק הקירות והעמודים. ממזרח לבית העמודים, בניצב לו, נחשף מבנה נוסף בעל שלושה מרחבים, אך הוא מכוסה כיום בצמחייה וקשה להבחין בו. בבית העמודים הנראה כאן לפנינו, שקירותיו ועמודיו השתמרו עד לגובה 2 מ', נמצאו כלי חרס רבים ומגוונים, שחלקם אופייניים לגלעד ולסוריה, וכן כלים שיובאו מפניקיה, כלי פולחן וגם חרס בודד מיוחד של קערה מסוג המכונה על ידי החוקרים 'פרוטו-גאומטרי' שמקורה ביוון. בית עמודים זה הוא מן הקדומים שנתגלו בארץ. דומים לו, מתקופת הברזל 2 ('תקופת הבית הראשון'), נחשפו באתרים רבים כמו חצור, מגידו ועין גב (כפי שנראה בהמשך סירנו) ואולי שימש אבטיפוס לסגנון אדריכלי זה; מבנים אלה נועדו לאחסון מוצרים חקלאיים בחסות השלטון המרכזי. בבניין המערבי נמצאו אלפי גרעיני חיטה מפוחמים, המעידים כי הוא שימש ממגורה ציבורית. כוכבי סבור כי גם בתקופה זו היה תל הדר קשור לעיר כנרת בקשרי מסחר ימיים (בשניהם נמצאו, למשל, קנקנים מאותו סוג). המחסנים הציבוריים ותכולתם מעידים כי האתר היה מרכז שלטון ומסחר ותחנה חשובה לשיירות עמוסות דגן בדרך מן הבשן מערבה לעבר הגליל ועכו. חורבן היישוב התרחש במאה האחת עשרה או העשירית לפסה"ג, זו תקופתם של שאול ודוד אך אין הכרח לראות בהם האחראים לחורבן האתר. מבני הציבור עלו באש על תכולתם ובא הקץ לשגשוג הכלכלי המיוחד של האתר. שוב נעזב האתר לפרק זמן ארוך, עד ליישובו מחדש בתקופת הברזל 2, במאות התשיעית-השמינית לפסה"ג. שרידי יישוב חדש זה נתגלו מעל שרידי המבנים הציבוריים שתיארנו לעיל, מעל ומדרום למגדל מתקופת הברונזה המאוחרת, ומעבר (מדרום) לחומה ההיקפית הפנימית (שחדלה להתקיים אז). יישוב זה, שחרב כנראה על ידי תגלת פלאסר השלישי מלך אשור ב-733/732 לפסה"ג (כמו יתר ערי האזור), היה יישוב רגיל עם רובעי מגורים צפופים, רחובות ובורות מדופנים ששימשו ממגורות ביתיות. בחפירות היישוב הזה נתגלו גם עוגנים עשויים אבן, המעידים על סירות שהיו בשימוש תושבי העיר. יישוב זה הוא דל יותר בהשוואה לעיר שקדמה לו ונראה שהוא היה יישוב בת של עיר הממלכה הארמית בתל בית ציידה, או של העיר שהייתה קיימת בתל עין גב, 7 ק"מ מדרום לנו.

לאחר החורבן האשורי לא נושב עוד האתר, הוא נתכסה במפולות אבן ועפר ודבר קיומו נשכח לדורות. גם עתה, לאחר החפירות באתר שחשפו רק חלק מצפונותיו, אין אנו יודעים את שמו הקדום; זהו דוגמה טובה לתרומת הארכאולוגיה ללימוד תולדותיה של ארצנו, ועל יכולתה לשפוך אור גם על תקופות דלות במקורות היסטוריים ועל אתרים עלומי שם, כגון זה שלפנינו.

הסלע המעוטור בפסיפסים
בתל הדר

לפני שנרד מן התל חזרה לרכב, נצפה מערבה לעבר חוף הכנרת. למרגלותינו, על מדרגה במדרון המערבי של התל, מוצבת אנדרטה בדמות סלע גדול מבזלת שעל פניו ציורי פסיפס בני זמננו של דגים, סלים וכיכרות לחם; לצד הסלע אבנים נוספות שעליהן נחקקו כתובות ביוונית ובאנגלית. אלה מנציחים את אחד הנסים שביצע ישו, על פי האמונה הנוצרית, בפני תושבי אזור הכנרת – נס הלחם והדגים השני (מרקוס ח, 1-9. הנס הראשון, על פי המסורת הנוצרית, היה בטבחא), שבו האכיל ישו ארבעת אלפים איש. לפי החוקר והנזיר הבנדיקטיני ברגיל פיקסנר, אירוע זה התרחש כאן, בתל הדר. על כן, הוכר המקום על ידי מדינת ישראל כאתר צליינות והוא נחנך 'ברוב עם והדר' בהשתתפות שר התיירות ובכירים נוצרים בשנת 1999. מדי פעם מגיעות לכאן קבוצות של צליינים נוצרים על מנת להתפלל – ללא קשר לשרידים הארכאולוגים הקדומים של האתר.

אם נרצה, נוכל לרדת מכאן לחוף הכנרת ולחזור לרכב בהליכה מסביב לתל; לחלופין נוכל לחזור לרכב בשביל שממנו באנו.

נחזור לכביש 90, ונמשיך בנסיעה דרומה לעבר קיבוץ עין גב. ניכנס דרך שער הקיבוץ וניסע עם הכביש ישר לכיוון המעגן ומסעדת הדגים הידועה על חוף הכנרת. עוד לפני ההגעה למעגן נראה משמאלנו, לצד הכביש, שטח חפירות ארכאולוגיות מגודר, למרגלות גבעה קטנה שחלקה מכוסה בחורשת עצים. זהו ראשו של תל עין גב, המתרומם כ־3 מ' מעל פני סביבתו. נעצור לצד הגדר ולפני הפנייה של דרך העפר העולה לפסגה, לתצפית על שטח החפירות התחתון, ולאחר מכן נעלה לפסגת האתר לבקר בחפירות שנערכו בראש הגבעה.

תעלומת אפק המקראית תל עין גב

שטחו של תל עין גב הוא כ־30 דונם, אך רובו מכוסה כיום בבנייני הקיבוץ, ורק הגבעה הזו, פסגת התל, נותרה פנויה לחפירה ארכאולוגית.

בשנת 1961 נערכו במקומות שונים בתל חפירות בדיקה מטעם אגף העתיקות (כיום רשות העתיקות) על ידי משלחת בראשות בנימין מזר, אברהם בירן, משה דותן ועמנואל דונאייבסקי; מחפירות אלה כמעט ולא רואים דבר היום מלבד חלק מחומת סוגרים החשוף למרגלות התל בהמשך הכביש לכיוון המעגן. חפירות אלו לימדו אותנו שהאתר נוסב ברציפות מן המאה העשירית לפסה"נ (ראשית ימי הבית הראשון) ועד המאה השנייה לפסה"נ (התקופה ההלניסטית). בתל נחשפו חמש שכבות יישוב שונות וקטעים מחומת העיר מתקופת ממלכת ישראל, וכן נתגלו כלי פולחן (וביניהם כף קטורת מאבן שעוצבה בצורת כף יד) וקנקן חרס שלם מן המאה התשיעית לפסה"נ (תקופת אחאב, לערך) שעל כתפו נחרתה כתובת ארמית: "לשקיא" (כלומר [שייך] לשר המשקים). כבר אז שיערו חוקרים, וביניהם יוחנן אהרוני ומשה דותן, שלפנינו העיר אפק המקראית.

מבנה העמודים בתל עין גב

השערתם הסתמכה, בין השאר, על שמו של כפר פיק (השומר לדעתם על צליל השם 'אפק') הנמצא 6 ק"מ ממזרח לכאן, כיום ליד קבוץ אפיק.

אפק מזכרת פעמיים במקרא במסגרת תיאור מלחמות ארם וישראל ובשני המקרים מדובר בניצחונות גדולים של בני ישראל על הארמים; הפעם הראשונה היא בתקופת אחאב (המאה התשיעית לפסה"נ): 'ויהי לתשובת השנה ויפקוד בן הדד את ארם ויעל אפקה למלחמה עם ישראל ... ויכו בני ישראל את ארם מאה אלף רגלי ביום אחד. וינסו הנותרים אפקה אל העיר ותפל החומה על עשרים ושבעה אלף איש הנותרים ובן הדד נס ויבא אל העיר חדר בחדר. ... ויצא אליו בן הדד ויעלהו על המרכבה. ויאמר אליו [לאחאב] הערים אשר לקח אבי מאת אביך אשיב וחוצות תשים לך בדמשק כאשר שם אבי בשומרון ואני בבריתי אשלחך ויכרת לו ברית וישלחהו' (מלכים א, כ, כו-לד); הפעם השנייה שבה נזכרת אפק היא בימי יהואש בן יהואחז (ראשית המאה השמינית לפסה"נ): '... ויאמר אלישע [ליהואש מלך ישראל] ירה ויור, ויאמר חץ תשועה לה' וחץ תשועה בארם, והכית את ארם באפק עד כלה. ... ויקח את הערים מיד בן הדד בן חזאל ... שלש פעמים הכהו יואש וישב את ערי ישראל' (מלכים ב, יג, יז-כה). אם כן, האם מצאנו את אפק המקראית? יש הנזהרים מלקבל את הזיהוי ללא הוכחות מוצקות, כמו כתובת הנושאת את שם האתר; יש גם שזיהו את אפק בתל סורג הנמצא ממזרח לעין גב (שם נמצאו שרידי ביצור של יישוב מתקופת המקרא שאינו עיר של ממש) או באזור הגלבו. יש גם המזהים את 'מלך ישראל' בקרב אפק הראשון לא עם אחאב אלא עם יהואחז או יהואש מבית יהוא ... אך אין חולק על כך שבתל עין גב התקיימה עיר מבוצרת חשובה בתקופת ממלכת ישראל.

עתה נביט מעבר לגדר אל שטח החפירות שלפנינו. הממצאים כאן, כמו אלה שנראה עוד מעט בפסגת הגבעה, נחשפו במהלך שנות התשעים של המאה העשרים ובראשית שנות האלפיים (עד לשנת 2004), על ידי משלחת חפירות יפנית, בשיתוף עם משלחת ארץ גשור של אוניברסיטת תל אביב (משה כוכבי, פרחיה בק, גיל קובו, יצחק פז ואסתי ידון). בקצה השמאלי (המזרחי) של השטח ניתן לזהות שורת חדרים מוארכים התחומים בקירות עבים, בכוון צפון-דרום; זו **חומת סוגרים** שהגנה על האתר מכיוון מזרח. ייתכן כי החומה אינה נראית מרשימה במיוחד אך עלינו לזכור שכאשר נבנתה היא הייתה גבוהה הרבה יותר ועל גבי מסד האבן התרוממה חומת לבנים שהתפוררה ונעלמה מאז.

החופרים סבורים שחומה זו נבנתה במאה העשירית לפסה"נ והמשיכה לתפקד עד למאה השמינית לפסה"נ. אם אכן זו העיר אפק המקראית הרי שחומה זו הגנה על העיר בתקופת הקרבות עם ממלכת ארם. מימין (ממערב) לחומה נראים שרידי קירות וחדרים נוספים שנבנו מאבני בזלת. החופרים משערים שהם חלק ממבנה גדול מתקופת המקרא שנצמד לחומה הצפונית שטרם נחשפה מפני שהיא נמצאת מתחת לרגלינו ומתחת לכביש שאנו עומדים לידו. חדי העין יבחינו שמעל הקירות של תקופת הברזל ישנם קטעים מאוחרים של נדבכי בנייה, שחלקם עשויים אבני גיר; זמנם של אלה הוא מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה, כאשר העיר הגדולה סוסיטא ממזרח לעין גב כבר שלטה באזור.

כעת נמשיך את דרכנו ברכב או ברגל, לעבר פסגת הגבעה, בדרך העפר הנוחה העולה מכאן לעבר מגדל התצפית הקיים כאן מימי מלחמת העצמאות. המגדל, המכונה 'עמדת נפתלי', ושרידי הרכב המשוריין בקרבתו, מזכירים לנו פרק גבורה נוסף בהיסטוריה של המקום – ימי המצור והקרבות הקשים של עין גב במלחמת העצמאות אל מול הכוחות הסוריים.

במשך חודשיים עמדו חברי הקיבוץ הנצור בפני התקפות קשות מצד הכוחות הסוריים ויכלו להם, ואף הצליחו ביום האחרון של המלחמה לכבוש את סוסיטא. עמידתם האיתנה

חומת סוגרים היא חומה היקפית לא מלאה, המורכבת מקיר פנימי וקיר חיצוני וביניהם חדרים ('סוגרים') ששימשו בעתות שלום לאחסון, למגורי חיילים או לצרכים אחרים. יש להניח, שבזמן מלחמה מילאו את חללי החדרים בעפר על מנת לעבות את החומה ולחזק אותה בפני התקפות האויב. סוג זה של חומה נתגלה באתרים שונים בארץ לכל אורך תקופת הברזל (המאות האחת עשרה השישית לפסה"נ).

עמדת נפתלי ושרידי הרכב המשוריין בתל עין גב

קבעה את אחיזת מדינת ישראל בחוף המזרחי של הכנרת. אנו נפנה מעט מזרחה, אל שטח החפירות המגודר הסמוך. אם השער בגדר יהיה פתוח, ניכנס על מנת להתבונן בשרידים שבראש התל; אנו נסתפק בתצפית, בלי להיכנס לאזור החפירות עצמו שכן קיימת סכנת התמוטטות. לפנינו צמד בנייני עמודים בעלי קיר משותף מן המאה השמינית לפסה"נ, כל אחד בעל שלושה מרחבים (בדומה למבנה העמודים הקדום יותר בתל הדר). המבנה הצפוני השתמר טוב יותר מן הדרומי, ואומנותיו המונוליתיות (כלומר עשויות סלע אחד) עדיין עומדות באתרן. כנראה אלה מבני אסחון ציבוריים, שדומים להם נמצאו בחצור, במגידו, בבאר שבע ובאתרים אחרים מתקופת הברזל (חלקם זוהו כאורוות, על סמך נקבים באבן ששימשו לקשירת בעלי החיים ושקתות אבוסים שנמצאו בהם, אך כאן לא נמצאו סימנים להחזקת סוסים). צמד הבניינים נבנה על גבי מבני עמודים קדומים יותר מן המאות העשירית-התשיעית לפסה"נ ששטחם הכולל כפול מן הצמד העליון; מעמדת התצפית שלנו קשה להבחין במכלול הקדום, שרק מעט ממנו נחשף, בעיקר בשטח שמצפון לצמד המבנים העליון.

אנדרטה לזכר טדי קולק, איש עין גב וראש עיריית ירושלים

לקריאה נוספת

מ' כוכבי, 'ארץ גשור – תולדות חבל ארץ בתקופת המקרא', ארץ ישראל, כה (1996), ספר אבירים), עמ' 184-202.
 ב' מזר, 'עין גב – החפירות בתל', א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, כרך 3, ירושלים 1992, עמ' 1187-1189.

ש' מיאזקי וי' פז, 'תל עין גב – 2003', חדשות ארכיאולוגיות, מהדורת אינטרנט, 117 (2005), www.hadashot-esi.org.il

י' סטפנסקי, 'בין חצור לכנרת: רמת כורזים בתקופת המקרא', ש' בר ואחרים (עורכים), בהר ובשפלה ובערבה – עיונים ומחקרים מוגשים לאדם זרטל בשנת השלושים לסקר הר מנשה, ירושלים 2008, עמ' 267-286.

ר' ערב, 'בית ציידה', קדמוניות, 118 (1999), עמ' 78-91.

פ' פריין ונ' רזל, 'ארבע עונות', חפירה בתל כינרת', קדמוניות, 73-74 (1986), עמ' 23-27.

E. Stern (ed.), The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, Vol.5, Jerusalem 2008, pp. 1611-1615 (Bethsaida); 1684-1685 (Tel Chinnereth); 1724-1726 ('En Gev); 1756-1757 (Tel Hadar)

אם ננסה לסכם את ידיעותינו על תל זה, שאולי יש לזהותו עם תל אפק, אפשר להציע שהעיר ששכנה כאן במאה העשירית לפסה"נ נועדה להחליף את המרכז השלטוני שבתל הדר, שירד אז מגדולתו. העיר נוסדה כמרכז שלטון גשורי על סעיף הדרך היורדת מרמת הגולן לכנרת דרך נחל עין גב, היא נכבשה על ידי ארם דמשק במאה התשיעית לפסה"נ, עברה באופן זמני לידיים ישראליות אולי יותר מפעם אחת במאות התשיעית-השמינית לפסה"נ, עד שלבסוף נחרבה גם היא, כמו יתר ערי האזור על ידי תגלת פלאסר השלישי מלך אשור במאה השמינית לפסה"נ.

מכאן נרד בדרך העפר היורדת מהפסגה לעבר מעגן הסיירות ומסעדת הדגים של עין גב. מרחבת החניה שבין המעגן למסעדה יוצאת אחת האטרקציות של הקיבוץ, רכבת גלגלים המסיירת ברחבי עין גב, תוך כדי השמעת הסברים על תולדותיו (כולל על השרידים בתל שהיינו בו). זו חוויה למבוגרים ולילדים גם יחד ורבים הם התיירים המגיעים למעגן עין גב לאחר שיט בכנרת, עולים לרכבת לסיור בקיבוץ, ואחר כך סועדים את לבם במסעדה. נחזור על עקבותינו וניסע חזרה לשער הקיבוץ. לפני ההגעה לשער עצמו, עוד בתוך הקיבוץ, נפנה ימינה בדרך המערכת של הקיבוץ, ניסע כ-50 מ' ובפנייה הראשונה (על פי השלט 'מרכלית') נפנה ימינה ונראה לפנינו בניין קטן מוקף בתערוכה 'מוזרה' מעט של אבנים בעלי חורים מפולשים... זהו 'בית העוגנים' של עין גב, האוצר בתוכו מוזאון לתולדות הדיג בכנרת ותערוכות רבות). על בית העוגנים נוכל לקרוא במסלול 'לשמר את העבר – להכיר את ההווה'.